УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.72.90

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СКАРБУ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Черевко П.П.
доцент, кандидат юридичних наук
доцент кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Черевко П.П. Цивільно-правове регулювання скарбу: історико-правове дослідження.

У даній статті автор проводить дослідження становлення та розвиток цивільного законодавства, яке визначає правовий режим скарбу. Дане дослідження автор почав з часів Стародавнього Риму, де вперше було сформоване законодавство, яке визначало право власності на скарб. Відзначається, що сучасне цивільне право України правові традиції римського права щодо інституту скарбу успадкувало через дію законодавства Великого князівства Литовського та Гетьманщини.

Проводиться детальний огляд норм римського приватного права, яке визначає коло суб'єктів, у яких можуть виникнути право власності на скарб: власник земельної ділянки, особа, що знайшла скарб та держава. Вказується, що в VI ст. н.е. в Дигестах Юстиніана дається визначення скарбу та проводиться розмежування між ним та майном, яке має власника.

Аналізується становлення та розвиток інституту скарбу на українських землях з часів польсько-литовського періоду, так як до цього часу він розвивався виключно на звичаєвій основі. Досліджується ІІ Литовський статут 1566 р., а також його вплив на кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. у питаннях цивільно-правового регламентування скарбу. Відзначається, що останній правовий кодекс більш розвинув інститут скарбу, закріпивши спеціальні норми, які визначають належність скарбу попередньому власнику речі та державі.

Звертається увага на законодавче регламентування інституту скарбу в Російській імперії (Том Х Звід законів Російської імперії) та радянські часи (ЦК Української РСР 1963 р.). Відзначається, що принципові підходи щодо визнання права власності на скарб указаних періодів Україною не були запозичені.

В статті аналізуються наукові доробки вчених XIX та XX століть стосовно інституту скарбу в цивільному праві.

Ключові слова: цивільне право; скарб; право власності; історія; закономірність.

Cherevko P.P. Civil-legal regulation of the treasure: a historical-legal study.

In this article, the author conducts a study of the formation and development of civil legislation, which determines the legal regime of the treasure. The author started this research from the time of Ancient Rome, where for the first time legislation was formed that determined the ownership of the treasure. It is noted that the modern civil law of Ukraine inherited the legal traditions of Roman law regarding the institution of treasure through the legislation of the Grand Duchy of Lithuania and the Hetmanship.

A detailed review of the norms of Roman private law is carried out, which defines the range of subjects who may have ownership of the treasure: the owner of the land plot, the person who found the treasure, and the state. It is indicated that in the VI century not. Justinian's Digests define treasure and distinguish between it and property that has an owner.

The formation and development of the institution of treasure in Ukrainian lands since the Polish-Lithuanian period is analyzed, since until then it had developed exclusively on a customary basis. The II Lithuanian Statute of 1566 is studied, as well as its influence on the code «Laws by which the Little Russian people are judged» of 1743 in matters of civil law regulation of the treasure. It is noted that the last legal code further developed the institution of the treasure, enshrining special norms that determine the property of the treasure to the previous owner of the thing and the state.

Attention is drawn to the legislative regulation of the institution of treasure in the Russian Empire (Volume X Code of Laws of the Russian Empire) and Soviet times (Central Committee of the Ukrainian SSR

1963). It is noted that the principled approaches regarding the recognition of ownership of the treasure of the specified periods were not adopted by Ukraine.

The article analyzes the scientific developments of scientists of the 19th and 20th centuries regarding the institution of treasure in civil law.

Key words: civil law; treasure; property right; history; regularity.

Постановка проблеми. Одним із центральних інститутів цивільного права виступає інститут права власності, норми якого регламентують суспільні відносини, пов'язані з володінням, користуванням та розпорядженням власником певними матеріальними благами. Серед матеріальних благ, власником яких може бути особа виступає скарб.

Пошуком скарбів люди займалися відтоді, як їхні колишні власники почали їх приховувати тими чи іншими способами. Зрозуміло, що держава змушена була реагувати на виявлення речей, які нерідко мали значну цінність. Саме так поступово зароджуються цивільно-правові норми, що починають регламентувати долю скарбу. Цікаво, але у багатьох питаннях сучасне цивільно-правове регулювання права власності на скарб схоже з історико-правовими пам'ятками минулих поколінь. Це говорить про усталеність законодавчої бази та спадковість цивільно-правових конструкцій.

Нерідко історико-правовий підхід в тлумаченні правової норми допомагає краще та адекватно зрозуміти її зміст, що актуалізує доцільність історико-правових досліджень. Указані дослідження, в свою чергу, допомагають пізнати закономірності становлення та розвитку певного правого явища, яким виступає скарб у системі об'єктів цивільного права. Саме з цих міркувань автор вирішив провести аналіз історико-правової бази у питаннях правового режиму скарбу, що краще допоможе розкрити його юридичну природу як об'єкта права власності в ціннісному вимірі.

Стан опрацювання. Питаннями дослідження історії становлення та розвитку цивільного законодавства, яке визначає режим скарбу займалося не багато вчених (Є.В. Васьковський, В.М. Вовк, О.П. Івановська, Р.А. Калюжний, Г.Ф. Шершеневич, Л.В. Щеннікова тощо). У більшості випадків вони досліджували один або декілька історичних періодів становлення та розвиток цивільного законодавства щодо інституту скарбу, оминаючи своєю увагою вивчення даного питання в закономірній послідовності.

Мета статті полягає у визначенні закономірності становлення та розвитку нормативно-правового регламентування права власності на скарб, визначення спільних та відмінних законодавчих конструкцій цивільно-правового режиму скарбу в різні історичні епохи.

Виклад основного матеріалу. Набуття права власності на скарб виступає однією з найбільш привабливих підстав виникнення права власності для особи на таке цінне майно (звичайно, якщо виявленню скарбу не передувала кропітка та витратна діяльність, яка може навіть не окупитися). Проте, в різні історичні епохи доля знайденого скарбу законодавцем вирішувалася неоднаково, де суб'єктом права власності на нього визнавалися різноманітні особи.

Історично законодавство про скарб нараховує близько 1800 років і пов'язується його становлення з римським правом, де скарб позначали терміном «thesaurus». Тривалий час за античним звичаєм скарб ставав власністю того, хто його знаходив за умови, що скарб не був на чужій території. В останньому випадку скарб ставав власністю власника земельної ділянки. Деякі імператори в I ст. н.е. вимагали передачі скарбу в казну (фіск) повністю або частково (зокрема, Нерон) [1]. Проте вже в II ст. н.е. було реформовано римське право часів імператора Адріана (117-138), де доля скарбу вирішувалася інакше. Зокрема, якщо скарб було знайдено на землі, яка перебувала у власності іншої особи, половину скарбу отримувала особа, що знайшла скарб, а іншу – власник землі. Між ними виникала спільна власність. Землевласник міг стати одноосібним власником скарбу, якщо розшук скарбів проводився без його дозволу. Крім того, землевласник також ставав одноосібним власником, якщо він самостійно знайшов скарб [2, с. 154]. Були визначені випадки, коли власником скарбу могла стати держава: 1) скарб знаходили в священному або поховальному місці; 2) пошуки скарбів проводилися шляхом чаклунства. У першому випадку державі переходило у власність половина скарбу, а в другому – весь [2, с. 154]. Очевидно, що подібна реформа цивільного права, де власність на скарб ділилася між власником земельної ділянки та шукачем скарбу була проведена з метою підтримки останніх у пошуках скарбів. З точки зору теорії цивільного права, подібне вирішення питання давало баланс між абсолютним правом власності (на землю) та правом привласнення (на скарб). Обидва суб'єктивні права мали потужну звичаєву основу і в конструкції скарбу, за задумом римських законодавців, не повинні були превалювати один над одним.

У VI ст. н.е. в Дигестах Юстиніана дається визначення скарбу та проводиться розмежування між ним та майном, яке має власника. Скарб – це якесь старе сховище грошей, про яке не збереглося в пам'яті, так що в нього вже немає власника: адже воно належить тому, хто знайде те, що не належить іншому. Навпаки, якщо хтось щось заради наживи, або зі страху, або для збереження сховає під землею, то це не скарб, і можлива навіть його крадіжка (Digestae. 41.1.31.1) [3].

З сучасного підручника римського приватного права італійського юриста Дженнаро Франчоза дізнаємося, що знайдення скарбу була підвидом окупації. Одночасно в давнину, передбачає Дженнаро Франчоза, посилаючись на юстиніанові Дигести (D.41.2.3.3 (Paul.54 aded.)), які містять думки Нерація і Прокула і більш давніші – Брута і Манилія, скарб яким би чином він не був відкритий, ставав власністю власника ділянки (якщо знахідка відбувалася на приватній землі). І тільки в класичному праві, на думку Дженнаро Франчоза затверджується ідея про те, що частина скарбу повинна в будь-якому випадку належати шукачу скарба (inventor), який не був власником ділянки (dominus fundi). Тому імператор Адріан врегулював це питання в тому сенсі, що, якщо пошук і виявлення скарбу відбувалися на приватній або громадській ділянці, скарб повністю належав особі, яка його знайшла; якщо знахідка була випадковою, вона ділилася навпіл між шукачем і фіском (Inst. II.1.39) [4, с. 294-296].

За викладеного Дженнаро Франчоза, як стверджує К.Н. Предеїн, відразу виникає кілька питань. Наприклад, що є більш древнім: окупація, заснована на «природному розумі», яка вийшла з епохи економіки збирання або всеосяжне право власності на земельну ділянку, коли думка про право власності, як найбільш абсолютне право, вкоренилася в умах людей? Чи вірне тлумачення уривка Дигест, що містить думки представників прокуліанської школи? І якщо відповідь на перше запитання очевидна, то для відповіді на друге необхідно думку компетентного фахівця. Аналіз фрагмента Дигест, на які посилається Франчоза Дж., а саме Paul.54 aded., D.41.2.3.3, проведено доктором юридичних наук, професором Д.В. Дощовим. Не заперечуючи відмінності в думках республіканських юристів, для яких придбання скарбу відбувається разом з нерухомістю як її частини, і засновників класичних шкіл: для них скарб – це особлива річ, володіння якої набувається незалежно від володіння маєтком, на якому він знаходиться, вчений акцентує увагу на тому, що специфіка скарбу аж ніяк не робила Прокула і наступного йому Нерація авторами нової теорії абстрактно-вольового придбання володіння. Адже засновник прокуліанської школи Лабеон не визнавав володіння скарбом, заритим на ділянці (D.10.4,15: Labeo ait, quia neque possideres). На основі міркувань Д.В. Дождева можна зробити висновок, що прокуліанці, які вводять поняття animus, що забезпечує безпосередність зв'язку власника з річчю, говорять про волю власника земельної ділянки володіти не взагалі будь-яким скарбом гіпотетично захованим в межах його землі, а конкретним скарбом, який відомий власнику ділянки, але ще ним не знайденим. Тому припущення Дженнаро Франчоза з посиланням на думки Нерація і Прокула про те, що в давні часи скарб яким би чином він не був відкритий, ставав власністю власника земельної ділянки – не відповідає дійсності і суперечить думці як сабініанській, так і прокуліанській шкіл [5, с. 82].

Таким чином, спочатку в римському праві скарб розглядався як складова частина речі, в якій він був захований, а тому належав власнику даної речі. Починаючи з II століття нашої ери, для заохочення відшукання скарбів в римські закони про набуття права власності на скарби, була введена норма, згідно з якою скарб переходив у спільну часткову власність власника майна, в якому він був виявлений, і особи, яка знайшла скарб. Якщо ж шукач скарбу здійснював пошуки без згоди на те власника земельної ділянки, то він не мав права брати участь в розподілі даного скарбу і не виступав його співвласником.

Пізніше багато західноєвропейських країн скористалися римським варіантом цивільно-правового регулювання долі скарбу, включивши до складу феодальних кодексів статті, схожі за своїм змістом з давньоримськими нормами.

Питання кому належить скарб було також предметом правового регулювання держав, юрисдикція яких свого часу поширювалася на територію сучасної України.

До польсько-литовського періоду питання долі скарбу не регламентувалося княжим законодавством, але О.П. Іванівська, аналізуючи звичаєве право Київської Русі, вказує, що право власності на скарб, знайдений на своїй землі, або скарб, знайдений на чужій землі, із дозволу власника переходило до особи, яка знайшла такий скарб [6, с. 58].

Вперше в Україні законодавче регламентування скарбу провело Велике князівство Литовське, де окремими статтями у II Литовському статуті вирішувало питання долі скарбу. Зокрема, ст. 20 розділу IX другого Литовського статуту 1566 р. визначала порядок набуття права власності на скарб. Якщо

особа знаходила на своїй земельній ділянці скарб, то він ставав її власністю. Коли земля, в якій хтось знайшов скарб, належала іншому суб'єкту, це майно ділилося між ними порівну. Аналогічною була ситуація, коли земельна ділянка перебувала під заставою. Проте, у випадку коли особа на чужій земельній ділянці скарб шукала навмисно і знайшла, вона повинна була все знайдене віддати власнику землі. Хто знайде скарб і не захоче в цьому зізнатися, то власник ділянки через суд може вимагати свою половину [7, с. 363].

Майже до деталей визначений порядок набуття права власності на скарб за Литовським статутом 1566 р., збігається зі ст. 343 чинного Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. Це один із доказів високого рівня юридичної техніки Литовських статутів щодо визначення інституту права власності, який функціонував на українських землях у XVI ст. [8, с. 7]

Варто означити, що правила визначення долі скарбу за Литовським статутом запозичене з французького законодавства, яке також розрізняло, ким знайдений скарб: власником землі або сторонньою особою, випадково або невипадково. Якщо сторонній шукав скарб і знайшов його спеціально, він не мав права на скарб, а право власності на скарб повністю переходило власнику землі. А якщо шукач скарбу знайшов його випадково, скарб ділився між ним і власником землі порівну [9, с. 487]. В свою чергу французьке законодавство зробило запозичення із цивільного права Стародавнього Риму.

У часи Гетьманщини був підготовлений, але не вступив у силу такий феодальний кодекс як «Права, за яким судиться малоросійський народ» 1743 року. Даний кодекс також вирішував питання скарбу аналогічно Литовського статуту 1566 р., але були певні відмінності. Так, якщо земля, де стороння особа випадково знайшла скарб була в заставі або на відкупі, то скарб ділився на три частини: землевласнику, заставодержателю (особі, яка тримала відкуп) та особі, що знайшла скарб (ст. 19 глава 17 «Про справи земські»). Цікаво, що вже в ці часи вирішувалася питання про відношення до скарбу осіб, яких спеціально власник землі найняв для їх пошуку: вони власниками скарбу не визнавалися та його не отримували, але їм мала бути виплачена землевласником обумовлена винагорода (якщо вона не була обумовлена, то гідна оплата) [10, с. 326-327]. У подальшому дана норма буде взята на озброєння в радянські часи та часи незалежної України (ч. 5 ст. 343 ЦК України). Цікаво, що скарб, знайдений в будинку або «новокупленому ґрунті» має належати на праві власності попередньому, а не новому власнику, тобто тому хто продав, а не тому хто купив (ст. 19 глава 17 «Про справи земські») [10, с. 327]. Якщо скарб знаходили в загальних місцях (шляхах, покинутих городищах та селищах, не перегороджених річках тощо), він ставав власністю держави.

Питання правової регламентації скарбу вирішувалося також законодавством Російської імперії, яка вже з кінця XVIII ст. почала поширювати своє законодавство в Україні, де згодом були створені російські губернії. В І пол. XIX ст. була проведена систематизація та кодифікація російського законодавства, внаслідок чого почали видаватися Звід законів Російської імперії. Так, у Томі X Зводу законів Російської імперії стаття 430 поняття скарбу зводила до короткої формули: «сокрытое въ землѣ сокровище» [11, с. 82]. На відміну від сучасного цивільного законодавства в дореволюційний період право на скарб пов'язувалося виключно з приналежністю землі. Відповідно, тільки власнику землі відповідно до ст. 430 Тому X Зводу законів Російської імперії належав знайдений скарб. Законодавець імперативно забороняв пошук цінностей без дозволу землевласника не тільки приватним особам, але і чиновникам (напр., межовим чиновникам). Цікаво те, що на території деяких українських губерній (Чернігівської та Полтавської) було залишено в силі правило, яке визначало долю скарбу за II Литовським статутом (ст. 430 Том X Зводу законів Російської імперії) [11, с. 82].

Дореволюційний юрист Г. Ф. Шершеневич критикував запропоновану законодавцем дефініцію скарбу, оскільки їй не вистачає описання ряду властивостей скарбу. Так, даний автор зазначав, по-перше, що скарб може бути прихований не тільки в землі, а й у дуплі дерева, стіни будівлі, на дні річки або озера. По-друге, ознакою скарбу, на думку класика, є його «приховування» у віддаленому часі, коли вже немає в живих осіб, які могли б довести приналежність знайденого. Якщо речі, заховані під час пожежі, незабаром виявляться при будівництві нового будинку на місці згорілого, вони не будуть скарбом. По-третє, маловажним для цієї дефініції він вважав той факт, чи був скарб відкритий випадково або навмисно. В цілому законодавча конструкція скарбу Шершеневичем оцінювалася як «не зовсім придатна» для правозастосування. Зокрема, це явно стосувалося випадків, коли скарб виявляється в рухомій речі, наприклад в старій подушці або чужий старій книзі [12].

Як відзначає Л.В. Щеннікова дореволюційне законодавство встановлювало спеціальний порядок оцінки та визначення правових наслідків виявлення предметів, «особливо важливих в науковому від-

ношенні». Останні передавалися до Імператорської Археологічної комісії для подання і «найвищого розгляду» [13, с. 78].

Дореволюційні науковці давали теоретичне пояснення того, чому скарб повинен вважатися власністю господаря речі, де він був захований, а не того, хто його знайшов: а) працює юридичний принцип, який відноситься до всякого взагалі майна – право власника речі на всі її складові [14, с. 312]; б) юридична припущення, що той, хто володіє місцем (майном), в якому скарб знайдений і є його власником. Адже скарб кладеться у певному місці з певним наміром. Визначити волю особи, яка заховала скарб не дається можливим. Хто поклав його теж невідомо, але скоріш за все напрошується висновок, що поклав його господар місця (майна), і тому кожному наступному господареві місця (майна), до кого дійшов, наприклад, будинок або дійшла земля по переходах і передачам, присвоюється взагалі і право на скарб [9, с. 487]. Отже, відповідно до таких поглядів скарб не міг бути визнаний безгосподарною річчю і розглядався як дохід власника, який він отримував від своєї речі.

Правда, ще П. Мулов на сторінках журналу Міністерства Юстиції в 1863 році звертав увагу на той факт, що за народними юридичними поглядами той, хто знайшов скарб на чужій землі, визнає себе повним власником знайденого майна і не вважає за необхідне повернути знайдений скарб власнику землі (як того вимагає закон) [5, с. 79].

В радянські часи цивільно-правовий режим скарбу був вирішений таким чином, як і в часи римського імператора Нерона: скарб ставав власністю держави. Варто зауважити, що Цивільний кодекс Радянської України 1922 року питання скарбу взагалі не регламентував, але ЦК Української РСР 1963 року цю прогалину усунув та запропонував таке визначення скарбу: «зариті в землі або приховані іншим способом валюта СРСР, валютні та інші цінності, власник яких невідомий або в силу закону втратив на них право» (ст. 140) [15]. Той, хто знайшов скарб повинен передати його фінансовому органові. Скарб з моменту виявлення стає власністю держави, яка виникає автоматично без спеціального судового чи іншого рішення. Особі, яка виявила і здала скарб фінансовому органу, видавалася винагорода у розмірі 25 % вартості зданих цінностей. Не виплачувалася винагорода особам, у коло службових обов'язків яких входило проведення розкопок і пошук відповідних цінностей. Такі особи могли бути заохочені при виявленні цінностей на загальних підставах (грошовою премією, цінним подарунком тощо).

Таким чином, радянський період розвитку вітчизняного цивільного законодавства був відзначений тим, що скарб у всіх випадках визнавався власністю держави. Особи, які його виявляли повинні були здати цінності фінансовим органам. Характерно, але радянський законодавець уточнив перелік можливих цінностей, що відносяться до скарбу, включивши в нього золоті і срібні монети, радянську і іноземну валюту, дорогоцінні камені, перли, дорогоцінні метали в злитках, виробах і брухті. Але нормативний перелік цінностей був відкритий. За здані цінні предмети, особа, що їх виявила мала право на винагороду в розмірі 25% від їх вартості.

Радянська норма про долю скарбів тривалий час ще діяла навіть після проголошення Україною незалежності. Свого часу була навіть прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку обліку, оцінки й реалізації конфіскованого, безхазяйного майна, майна, що за правом успадкування перейшло у власність держави, та скарбів» від 6 липня 1992 р., де визначалася доля різноманітних цінностей, що могли формувати знайдений скарб: 1) предмети, що мали історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність повинні були безоплатно передаватися в музеї, бібліотеки або реалізовуватися; 2) дорогоцінні метали, дорогоцінне та напівдорогоцінне каміння, вироби з них, національна та іноземна валюта, інші валютні цінності мали передаватися Нацбанку України; 3) предмети релігійного культу передавалися безоплатно релігійним організаціям або реалізовувалися. В цій же постанові визначався місячний строк для виплати винагороди особам, які виявили та здали державі скарб. Строк починав обліковуватися з дня визначення вартості скарбу [16]. Виплата винагороди проводиться фінансовим органом після зарахування вартості цінностей до бюджету (п. 6 Інструкції про порядок обліку, оцінки й реалізації конфіскованого, безхазяйного майна, майна, що за правом успадкування перейшло у власність держави, та скарбів від 8 червня 1993 р.) [17].

В 2003 році був прийнятий Цивільний кодекс України, який перевагу в праві власності на скарб віддав особі, яка його знайшла, а якщо скарб виявлявся у майні, що належало на праві власності іншій особі, то скарб ділився між ними порівну.

Висновки. Дослідження історії нормативного регламентування права власності на скарб показує, що законодавство у більшості випадків вирішувало долю скарбу між особою, яка знайшла скарб та/

або особою, що була власником майна, де скарб був знайдений. Саме вказані двоє суб'єктів були в полі зору законодавця, який, як правило, оминав своєю увагою особу, яка сховала цінності, що становили скарб. В якості закономірності можна вказати, що сучасна Україна успадкувала правові традиції Стародавнього Риму та Гетьманщини щодо визначення долі скарбу, не запозичивши в якості парадигми конструкцію дореволюційної Росії чи Радянського Союзу. Подібний висновок вказує на близькість західно-правових традицій Україні. Разом із тим, радянський підхід щодо виплати грошової винагороди тим, хто знайшов скарб у випадку його передачі у власність держави був залишений в силі, що є правильним для заохочування осіб належно поводитися стосовно скарбів, які становлять культурну цінність.

Список використаних джерел:

1. Любкер Фридрих. Иллюстрированный словарь античности / И. Пименова. Москва: Эксмо, 2005. 1344 с. URL: http://simposium.ru/ru/node/9013?page=6 (дата звернення: 27.07.2022)
2. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: [підруч. для вищ. навч. закл.]. Київ: «МП Леся», 2014. 240 с.
3. 41 книга Дигест Юстиниана. URL: https://rimpravo.ru/41-kniga-digest-iustiniana#1 (дата звернення: 27.07.2022)
4. Франчози Дж. Институционные курс римского права / перевод с итальянского; перевод главы – асп. И.В.Лушникова, отв. ред. Л.Л.Кофанов. Москва: Статут, 2004. 428 с.
5. Предеин К.Н. Право собственности на клад лица, в чьем имуществе он был сокрыт. *Вопросы российской юстиции.* 2015. №1(2). С. 79-82.
6. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект: Навч. посіб. Київ: ЕксОб, 2002. 264 с.
7. Статути Великого князівства Литовського : [у 3-х т.] / за ред. С.Ківалова, П.Музиченка, А.Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. 2. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 560 с.
8. Майкут Х.В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична.* 2009. №1. С. 1-12. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/01_2009/09mkvzls.pdf (дата звернення: 27.07.2022)
9. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Первая часть: Вотчинные права. Москва: «Статут», 2002. 800 с.
10. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / К. А. Вислобоков (упоряд.); Ю. С. Шемшученко (відпов. ред. та автор передм.). Київ: [б.в.], 1997. 547 с.
11. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ десятый. Часть I. Законы гражданскіе. Санктпетербуръ: Тип. Втор. Отд. Собст. Его Импер. Велич. Канц., 1857. 491 с.
12. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.). Москва: Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
13. Щенникова Л.В. Проблемы вещного права. Москва: НОРМА : ИНФРА-М, 2020. 208 с.
14. Васьковский Е.В. Учебник гражданского права. Москва: «Статут», 2003. 380 с.
15. Цивільний кодекс Української РСР: Закон від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/conv#o608 (дата звернення: 27.07.2022)
16. Про затвердження Порядку обліку, оцінки й реалізації конфіскованого, безхазяйного майна, майна, що за правом успадкування перейшло у власність держави, та скарбів: постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 1992 р. №375 (втратила чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/375-92-%D0%BF/conv#o14 (дата звернення: 27.07.2022)
17. Про затвердження Інструкції про порядок обліку, оцінки й реалізації конфіскованого, безхазяйного майна, майна, що за правом успадкування перейшло у власність держави, та скарбів: наказ Міністерства фінансів України від 8 червня 1993 р. №20 (втратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0080-93#Text (дата звернення: 27.07.2022)